

УДК 378:316.7:141.7(477)

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/87-2-16>

Лідія МАКАРЕНКО,

orcid.org/0000-0003-4465-4738

кандидат мистецтвознавства,

директор

Навчально-наукового інституту культури і креативних індустрій

Київського національного університету технологій та дизайну

(Київ, Україна) *lidijapm@ukr.net*

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЯК ФІЛОСОФСЬКИЙ ВЕКТОР ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ

У статті досліджується формування національної свідомості здобувачів вищої освіти як ключового філософського вектора державотворення в умовах війни. Наголошено на трансформації місії університету з транслятора знань у простір виховання громадянина, носія національної ідеї. Досліджено змістовні та ціннісні орієнтири освітнього процесу, що забезпечують формування патріотичної ідентичності молоді, визначено роль україноцентризму у структурі гуманітарної політики ЗВО. Висвітлено філософсько-ціннісні засади виховання молоді в умовах війни та післявоєнної відбудови. **Мета статті** – обґрунтувати філософські засади формування національної свідомості здобувачів вищої освіти як чинника державотворення в умовах війни, розкрити сутність цього процесу як складової цілісної гуманітарної політики держави, спрямованої на консолідацію суспільства, збереження історичної пам'яті, національної ідентичності та культурної спадщини. У межах поставленої мети стаття аналізує освітній простір вищих навчальних закладів як стратегічне середовище для утвердження україноцентричних смислів, формування світоглядних орієнтирів молоді, зміцнення її громадянської відповідальності й готовності до активної участі в суспільному житті. **Новизна дослідження** полягає у тому, що вперше осмислено національну свідомість студентства як філософський вектор державотворення в умовах війни та обґрунтовано потребу в інституціалізації патріотичного виховання як елемента гуманітарної безпеки. **Висновки.** Національна свідомість студентства є стратегічною передумовою збереження державності. Університет має бути простором ідентифікації та культурного спротиву, вільним від колоніальних дискурсів. Свідома молодь стає основою нової української еліти, здатної забезпечити сталий розвиток держави з опорою на власну культурну традицію. **Практичне значення.** Результати дослідження можуть застосовуватися в освітній політиці ЗВО, українознавчих програмах, патріотичному вихованні, а також у формуванні механізмів гуманітарної безпеки держави та підтримці студентських ініціатив патріотичного спрямування.

Ключові слова: національна свідомість, вища освіта, україноцентризм, філософія освіти, державотворення, війна, патріотичне виховання.

Lidiia MAKARENKO,

orcid.org/0000-0003-4465-4738

PhD in Art Studies,

Director

Educational and Scientific Institute of Culture and Creative Industries

of Kyiv National University of Technologies and Design

(Kyiv, Ukraine) *lidijapm@ukr.net*

FORMATION OF NATIONAL CONSCIOUSNESS OF HIGHER EDUCATION STUDENTS AS A PHILOSOPHICAL VECTOR OF STATE-BUILDING IN THE CONDITIONS OF WAR

The article explores the formation of national consciousness among higher education students as a key philosophical vector of state-building in wartime. It emphasizes the transformation of the university's mission from being a transmitter of knowledge to a space for nurturing citizens – bearers of the national idea. The study examines the substantive and value-oriented guidelines of the educational process that foster the formation of patriotic identity among young people, highlighting the role of Ukrainocentrism in the structure of the humanitarian policy of higher education institutions. The philosophical and value-based foundations of youth education under conditions of war and post-war reconstruction are outlined. **The purpose of the article** is to substantiate the philosophical principles behind the formation of national consciousness in higher education students as a factor of state-building during war, and to reveal the essence of this process as a component of the state's holistic humanitarian policy aimed at societal consolidation, preservation of historical memory, national identity, and cultural heritage. In line with this objective, the article analyzes the educational

environment of universities as a strategic space for affirming Ukrainocentric meanings, shaping the worldview orientations of youth, strengthening their civic responsibility, and preparing them for active participation in public life. The novelty of the study lies in the fact that, for the first time, students' national consciousness is conceptualized as a philosophical vector of state-building in wartime, and the need to institutionalize patriotic education as an element of humanitarian security is substantiated. Conclusions. The national consciousness of students is a strategic prerequisite for the preservation of statehood. The university should serve as a space for identity formation and cultural resistance, free from colonial discourses. A conscious youth becomes the foundation of a new Ukrainian elite, capable of ensuring the sustainable development of the state based on its own cultural tradition. Practical significance. The results of the study can be applied in the educational policies of higher education institutions, Ukrainian studies programs, patriotic education initiatives, as well as in the development of humanitarian security mechanisms and the support of student-led patriotic initiatives.

Key words: national consciousness, higher education, Ukrainocentrism, philosophy of education, state-building, war, patriotic education.

Постановка проблеми Українська нація у боротьбі за незалежність пройшла довгий і складний шлях національного становлення та розвитку, який розпочався ще в давні часи і триває до нашого часу. Формування української держави супроводжувалося складними історичними викликами та суспільними потрясіннями: загроза з боку сусідніх держав, колоніальний статус, розподіл територій, втрата суверенності, репресії, знищення еліти, придушення національної ідентичності. Однак, незважаючи на всі труднощі та перепони, українці змогли зберегти свою самобутню культуру, мову, фольклор і спільну історичну пам'ять, які стали фундаментом для творення нації та незалежної держави.

Події, які пов'язані з вторгненням російської федерації в Україну, продемонстрували важливість патріотичного виховання і формування у підростаючого покоління національної гідності та любові до Батьківщини. Збройна агресія спричинила не тільки важкі втрати і руйнування, але й стала потужним каталізатором суспільних змін, що змусило переглянути підхід до виховання молоді, акцентуючи увагу, насамперед, на формуванні стійкої громадянської позиції та національної свідомості.

Формування національної свідомості як філософської категорії в освітньому процесі є складовою сучасної парадигми гуманітарного знання, оскільки пов'язується з глибинними процесами ідентифікації особистості, її ціннісної та духовної орієнтації в контексті культурно-історичного буття. Освіта як соціальний інститут виступає не лише транслятором знань, а й активним творцем смислів, які формують людину як громадянина, патріота, носія національної ідеї. Тому вища школа має усвідомити себе осердям філософського осмислення національного досвіду та каналом його трансляції у майбутнє.

Українське суспільство почало активніше цікавитися історичним минулим, національною куль-

турною спадщиною та консолідуватися навколо спільної мети – захисту незалежності та територіальної цілісності держави. У цьому контексті надзвичайно важливою є роль вищих навчальних закладів, оскільки мета вищої освіти полягає не тільки у підготовці високопрофесійних кадрів, а й у формуванні у молоді стійких патріотичних поглядів, що є запорукою збереження суверенітету держави та її розвитку.

Аналіз досліджень. Проблематика національної ідентичності, патріотичного виховання та філософських засад державотворення широко представлена у вітчизняному гуманітарному дискурсі. Окремі аспекти національного самоствердження розглядаються у працях Тараса Шевченка, Івана Франка, Григорія Ващенка, які заклали основи національно зорієнтованої педагогіки та філософії освіти. Ідеї ціннісного самопізнання, культурної спадкоємності й відповідальності інтелігенції за долю нації стали ключовими у формуванні ідеології державотворення.

У ХХ столітті суттєвий внесок у розроблення філософії національної свідомості зробив Микола Міхновський, який у праці «Самостійна Україна» визначив ідеологічні та моральні орієнтири української еліти, акцентуючи на відповідальності інтелігенції перед нацією. Григорій Ващенко розглядав освіту як інструмент формування ідеалу громадянина, закликаючи до відновлення ролі традицій і фольклору як етнокультурного коду нації.

У сучасних умовах проблема формування національної свідомості молоді у сучасних реаліях та в умовах воєнного стану досліджено у працях В. В. Бондаренко, І. В. Горячок, Н. В. Макогончук, Н. Ю. Худякова, Я. В. Шумко та інші.

Разом з тим, у науковому дискурсі залишається недостатньо розробленою тема інституціоналізації україноцентричного виховання у системі вищої освіти в умовах війни. Недостатньо висвітлено також питання формування механізмів

протидії антиукраїнським наративам у ЗВО, особливо в контексті гуманітарної безпеки. Ці прогалини потребують філософського осмислення, що й зумовлює актуальність даного дослідження.

Метою статті є філософське осмислення формування національної свідомості здобувачів вищої освіти як ключового чинника українського державотворення в умовах війни. У центрі уваги – аналіз україноцентричних підходів до освітнього процесу, визначення механізмів протидії антидержавним наративам у ЗВО та обґрунтування ролі університету як простору ідентифікації, патріотичного виховання й гуманітарної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Здобувачі вищої освіти – це майбутні лідери, управлінці, науковці, митці, військові, освітяни, які формуватимуть обличчя держави у поствоєнний період. Саме тому надзвичайно важливо забезпечити системне впровадження україноцентричних підходів в освітній процес, створити умови для вивчення національної історії без спотворень, популяризації української культури, мови, героїчного спадку, традицій боротьби за свободу. Важливо звернути увагу на основні аспекти формування національної свідомості у здобувачів вищих навчальних закладів в умовах воєнної агресії та післявоєнної відбудови:

1. Національно-патріотичне виховання у ЗВО потребує системних заходів, які в першу чергу, повинні бути пов'язані із **розробленням чіткої інституційної стратегії**. Філософія закладу та корпоративна культура повинні бути, в першу чергу, націлені на реалізацію державної політики з виховання майбутньої національної еліти. Академічне середовище має забезпечити формування сприятливої атмосфери та відповідних умов для популяризації національної культури та вітчизняної історії.

Розроблення чіткої інституційної стратегії національно-патріотичного виховання має стати ключовим напрямом діяльності ЗВО. Така стратегія повинна передбачати інтеграцію україноцентричного змісту в навчальні програми, створення структурної одиниці або координатора з питань патріотичного виховання, підтримку студентських ініціатив, розвиток партнерств із просвітницькими організаціями, а також підготовку викладачів до впровадження державницьких наративів. Лише системна, інституційно оформлена політика може забезпечити сталі результати у формуванні національно свідомої молоді як основи майбутньої української еліти.

2. **Залучення до науково-педагогічної діяльності викладачів, які здатні впроваджувати в освітній процес продержавницькі наративи та**

мають сформовану чітку проукраїнську позицію. Одним із визначальних чинників формування національної свідомості у здобувачів вищої освіти є наявність у закладах фахових і світоглядно сформованих науково-педагогічних кадрів, здатних не лише передавати знання, але й моделювати ціннісні орієнтири, відповідальні за духовне та громадянське становлення особистості. Відповідно до філософії освіти як системи осмислення смислів буття людини в культурному та історичному просторі, викладач постає не лише як суб'єкт викладання, а як транслятор ідей національного розвитку, культури та ідентичності.

На даний час, певна частина науково-педагогічних працівників ЗВО ментально та парадигмально є представниками радянської окупаційної тоталітарної освіти, або вони, навіть, якщо й здобували освіту вже після проголошення незалежності України, часто, також не отримали відповідних базових національно-патріотичних та ідеологічних основ для формування власної світоглядної позиції. Переважно, проукраїнське виховання молоді відбувалося стихійно, з особистої ініціативи небайдужих людей, шляхом самоосвіти, при громадських волонтерських організаціях та в сімейному середовищі.

Потужний культурний сплеск українського відродження та національного самоствердження 1990-х років не отримав свого продовження у формальній вітчизняній освіті, в цілому та, переважно, ґрунтувався на особистій ініціативі керівників освітніх закладів. На даний час, наслідки такої байдужої освітянської політики держави поставили під загрозу суверенітет і територіальну цілісність України. Незаперечним є факт, що подіям на Донбасі у 2014 році передували десятиліття відсутності в системі освіти проукраїнської ідеології, чим і скористався ворог.

У цьому контексті держава та академічне середовище має чітко розставити пріоритети, усвідомлюючи, що без належного національно-патріотичного підґрунтя будь-які модернізаційні зрушення не матимуть стійкого результату. Безперечно, володіння англійською мовою, інтеграція у світовий науковий простір, академічна мобільність та міжнародна співпраця є важливими чинниками розвитку сучасної освіти й науки. Однак в умовах війни, коли під загрозою опинилося саме існування української державності, першочерговим завданням системи вищої освіти має стати виховання національно свідомої молоді, здатної мислити в категоріях національного інтересу, захищати цінності української культури, мови, традиції. Національно-патріотичне виховання має

бути не фоновим, а базовим пріоритетом освітньої політики, на якому вже будуватиметься подальша інтелектуалізація та міжнародна інтеграція вітчизняної вищої школи.

Водночас, на тлі посилення ролі вищої освіти у державотворчому процесі, виняткового значення набуває розроблення чітких запобіжників, які унеможливлуватимуть допуск до освітнього процесу осіб, що ведуть антидержавну, антиукраїнську або проросійську пропаганду, свідомо чи несвідомо транслиують наративи колоніальної залежності, заперечують українську ідентичність або применшують значення національної культури.

З огляду на резонансні події, зокрема випадок із викладачкою Євгенією Більченко¹, яка, працюючи в державному ЗВО, публічно трансливала проросійські погляди, постає гостра потреба у виробленні на державному рівні прозорого й правового механізму попередження та реагування на подібні загрози.

Філософія освіти в умовах війни повинна бути трансформована у напрямі виховання мислячої особистості, яка керується не лише знаннями, а й етикою відповідальності перед народом, державою, історією.

3. Підтримка студентського самоврядування та сприяння створення молодіжних патріотичних громадських організацій. Важливо виховати у студента, як у громадянина вільної держави, переконання, що від його голосу, дій та вчинків залежить майбутнє його і всієї держави. Діяльність у ЗВО патріотичних організацій, особливо таких, які вже мають історію боротьби за українську незалежність: «Сокіл»; «Січ», «Пласт» «Козацтво», матиме потужний позитивний вплив на патріотичне виховання молоді. Участь студентів у подібних об'єднаннях буде позитивно впливати на їхній особистісний розвиток та сприятиме національно-патріотичному вихованню. Історична тяглість зазначених організацій буде пробуджувати у молоді відчуття приналежності до процесів українського державотворення та відповідальності за свої рішення і дії. У процесі діяльності таких організацій природним чином виокремлюватимуться активні, ініціативні молоді люди з виразними лідерськими якостями, здатні брати на себе відповідальність, організовувати громаду, впливати на суспільні процеси. Саме ця молодь згодом має всі передумови сформувати

якісно новий прошарок національно свідомої української еліти – носіїв державницької ідеології, моральних цінностей, високої освіченості та громадянської зрілості. Таке середовище стане надійною основою для поступального розвитку України, її модернізації та утвердження як сильної, суверенної європейської держави.

4. Формування українських національних ідеалів. Наслідки колоніального минулого залишили важкий негативний слід у ментальності нашого народу. Непоправні втрати українського населення, знищення еліти, репресії, голодомори, і, як наслідок, нав'язування московсько-радянською імперією власних наративів та чужих нам суспільних норм. На жаль, деякі наші співвітчизники, мавпуючи поведінку загарбників, перестали вважати українську землю своєю батьківщиною та власною домівкою, перестали бути господарями у власній хаті, це призвело до того, що корупція та невігластво, на рівні з московським окупантом, безжально знищує українську державу із середини. Видатний громадський діяч Микола Міхновський у своєму відомому маніфесті «Самостійна Україна» (1900 р.), розмірковуючи на тему української еліти початку ХХ ст., зазначає: «чи можемо зрівняти війну, пошесть навіть, із оцим масовим відступництвом інтелігенції? І війна і пошесть – вони косять без розбору і вчених і темних, бідних і багатих, відступництво забрало цвіти нації – найкультурнішу її верству» (Міхновський, 1967: 25).

Саме відсутність у вітчизняній «еліти» розуміння свого призначення та проукраїнського шляху, на сьогоднішній час, також являється найголовнішою перепоною до розвитку нашого суспільства та держави. Міщанське наслідування чужого, «заграничного», відсутність опори на власні традиції та ідеали мають для нашої держави руйнівну силу. Настанова Т. Шевченка: «Чужому навчайтесь, й свого не цурайтесь» знову набуває своєї актуальності, адже бездумний вектор руху до примарного «європейського раю» може стерти нашу ідентичність та знівелювати здобутки вітчизняного державотворення. Український шлях розвитку має стати пріоритетом для національної політики, культури та суспільного процвітання.

У цьому контексті вкрай важливо повернутися до витоків української духовності, історичної пам'яті та культурної спадщини. Формування українських національних ідеалів має стати не лише завданням освітніх програм, а й ключовим орієнтиром для всієї державної гуманітарної політики. Потрібна цілеспрямована державна та освітянська стратегія, яка б сприяла відродженню національної гідності, шануванню героїв боротьби

¹ Підозрювана у держзраді ексвикладачка київського вишу поширює фото на фоні триколову РФ. Українська правда. Життя, 2023, 7 жовтня. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2023/10/07/256940/>

за свободу України, відновленню історичної справедливості та укоріненню українських цінностей у свідомості студентів.

5. Україноцентризм у вихованні та навчанні. Заради подолання прогалини у національно-патріотичному вихованні молоді, під час освітнього процесу в ЗВО варто робити особливі акценти на вивченні здобутків національної еліти та українського народу (науковці, митці, державні діячі). Пантеон української слави повинен поповнитися також і сучасними героями, які борються за незалежність нашої держави. Особливу увагу потрібно приділяти вивченню національного культурного спадку та фольклору, адже народна творчість увібрала у себе мудрість поколінь та є підтвердженням нашого історичного шляху і багатой культури. «У формуванні загальнонаціональних цінностей вагомую роль відіграє фольклор, який формує етнокультурний архетип народу і є важливою умовою сучасного державотворення» (Макаренко, 2025: 4).

Традиційна українська культура повинна стати стержнем для формування сучасної освітньої парадигми та розвитку суспільства. Як зазначав один із перших українських національних педагогів Григорій Ващенко: «Роль традицій в розвитку людства можна порівняти з ролю пам'яті в розвитку окремої людини. Основна функція пам'яті полягає в збереженні набутого досвіду. Отже, це функція консервативна. А проте, коли б людина не володіла пам'яттю, коли б вона не зберігала попередніх вражень, уявлень і думок, вона не тільки не рухалась би вперед, а взагалі не могла б існувати, бо тільки попередній досвід дає їй можливість з успіхом пристосуватися до умов життя й боротись за своє існування. Таке ж саме значення традицій в розвитку людства й окремих націй» (Ващенко, 1976: 109).

Національна культура, традиції та фольклор є найважливішими складовими існування й розвитку нашої країни, адже вони виступають потужним стрижнем, що об'єднує «мертвих, живих і ненароджених» (Т. Шевченко). Формування національної свідомості у здобувачів вищих навчальних закладів, в умовах воєнної агресії є запорукою збереження державності та основою для післявоєнної відбудови та розвитку України.

У системі вищої освіти впровадження україноцентризму у вихованні та навчанні може бути реалізовано через включення відповідних тем у робочі навчальні програми, створення міждисциплінарних курсів, проєкту діяльності, культурно-просвітницькі ініціативи, що будуть націлені на вивчення життя та діяльності українських героїв –

як історичних, так і сучасних, національної культури, історії.

Отже, аналіз викликів, пов'язаних з національною безпекою та воєнною агресією, засвідчив нагальну потребу в утвердженні національної свідомості як стратегічного чинника зміцнення держави, її ціннісних ідентифікаційних засад та формування нового покоління української еліти. У цьому контексті ключову роль відіграє система вищої освіти, яка здатна стати дієвим інструментом не лише професійної підготовки, а й громадянського та національного становлення особистості.

Змістовий аналіз засвідчив, що ефективна реалізація політики україноцентричного виховання у ЗВО вимагає міждисциплінарного, інституційного та світоглядного перегляду освітньої парадигми. Національно-патріотичне виховання не може бути побіжним чи декларативним, воно потребує системної присутності в академічному середовищі через: активну участь ідейно вмотивованих науково-педагогічних працівників; підтримку студентських ініціатив та молодіжних організацій патріотичного спрямування; культивування образу українського героя – як історичного, так і сучасного; впровадження україноцентричних освітніх компонентів у зміст фахової та гуманітарної підготовки.

У сучасних умовах відродження і збереження історичної пам'яті, народної традиції, українського фольклору та культурної спадщини має стати не факультативною, а обов'язковою складовою процесу вищої освіти. Фольклор, як етнокультурний код нації, повинен бути інтегрований у навчальні програми не лише як форма мистецького або філологічного аналізу, а як джерело ідентичнісного змісту, що формує архетип українця.

Ідеї Миколи Міхновського, Григорія Ващенка, Тараса Шевченка набувають нового змісту і значення саме в площині формування освіченої національно свідомої особистості, здатної протистояти зовнішнім і внутрішнім викликам, зберігати культурну спадщину та творити новітню історію української державності.

Формування національної свідомості у здобувачів вищої освіти в умовах війни постає не лише як стратегічний виклик, але й як ключовий філософський вектор модернізації української освітньої парадигми. Аналіз змістових, методологічних і ціннісних основ цього процесу свідчить про необхідність системної трансформації вищої освіти відповідно до державотворчої місії університету. Освіта повинна перестати бути нейтральною щодо національних ідентифікаційних практик і стати активним інструментом утвердження української суб'єктності.

На основі здійсненого дослідження можна зробити такі висновки. Формування національної свідомості здобувачів вищої освіти – це процес, що пов'язаний із плеканням ідентичності, моральної відповідальності та здатності діяти в інтересах національного блага. У цьому контексті освіта виступає не лише як засіб професійної підготовки, а як простір осмислення історичної тягlosti, національної гордості та культурної спадкоємності. Національно-патріотичне виховання повинно бути інтегрованим у філософське бачення мети освіти, а не існувати як другорядна ініціатива.

Участь студентства в патріотичних організаціях, ініціативах, проєктах – це шлях до станов-

лення нової національної еліти, яка поєднує цінності гідності, свободи, солідарності та державної відповідальності. Формування такої еліти – це завдання не лише політичне чи соціальне, але й глибоко філософське, оскільки йдеться про сенс буття молодшої людини в історичному часі та просторі її нації.

Таким чином, у сучасних умовах філософія освіти має стати ідеологічною основою гуманітарної безпеки України. Лише інтеграція національно орієнтованих смислів в освітній процес дозволить створити покоління свідомих громадян, здатних не лише зберегти, а й примножити українську державність у післявоєнний період.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бондаренко В. В., Худякова Н. Ю., Шумко Я. В. Національно-патріотичне виховання здобувачів вищої освіти ЗВО МВС України під час навчальних занять зі спеціальної фізичної підготовки. *Актуальні питання правового та патріотичного виховання здобувачів вищої освіти ЗВО зі специфічними умовами навчання в умовах воєнного стану : матеріали наук.-теорет. конф.* Київ, 19 трав. 2022 р. Київ : НАВС, 2022. С. 27–32. <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/41230>
2. Ващенко Г. Г. Виховний ідеал : підруч. для виховників, учителів і українських родин. 2-ге вид. *Брюссель ; Торонто ; Нью-Йорк ; Лондон ; Мюнхен : Вид-во Центр. Управи Спілки Української Молоді*, [1976]. 208 с. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/15222/file.pdf>
3. Макаренко Л. П. Лев Колодуб: український фольклорний мелос і оркестр: моногр. Київ : КНУТД, 2025. 184 с. https://er.knutd.edu.ua/bitstream/123456789/28587/4/%D0%B7%D0%B0%D0%BC.%202099%20monograf_Makarenko.pdf
4. Макогончук Н., Горячок І., Юзик М. Особливості патріотичного виховання здобувачів ЗВО в умовах воєнного стану. *Інноваційна педагогіка*. 2024. Вип. 72. С. 246–249. <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2024/72.49>
5. Міхновський М. Самостійна Україна. Програма Револьюційної Української Партії із 1900 року / вступ. ст. В. Шаяна. Лондон : Бібліотека і музей ім. Т. Шевченка, 1967. 34 с. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/16536/file.pdf>

REFERENCES

1. Bondarenko V. V., Khudiakova N. Yu., Shumko Ya. V. (2022). Natsionalno-patriotychne vykhovannia zdobuvachiv vyshchoi osvity ZVO MVS Ukrainy pid chas navchalnykh zaniat iz spetsialnoi fizychnoi pidhotovky. [National-patriotic education of higher education applicants of HEIs of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine during special physical training classes]. *Aktualni pytannia pravovoho ta patriotychnoho vykhovannia zdobuvachiv vyshchoi osvity ZVO zi spetsyfichnymy umovamy navchannia v umovakh voiennoho stanu: materialy nauk.-teoret. konf.* Kyiv, 19 trav. 2022 r. [Topical issues of legal and patriotic education of applicants in HEIs with specific training conditions in wartime: Proceedings of the scientific-theoretical conference, Kyiv, May 19, 2022]. Kyiv: NAVS, pp. 27–32. <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/41230> [in Ukrainian].
2. Vashchenko H. H. (1976). *Vykhovnyi ideal: pidruch. dlia vykhovnykiv, uchyteliv i ukrainskykh rodyn.* [The educational ideal: A manual for educators, teachers and Ukrainian families]. 2-he vyd. [2nd ed.]. Brussels; Toronto; New York; London; Munich: Vyd-vo Tsentralnoi Upravy Spilky Ukrainskoi Molodi. 208 p. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/15222/file.pdf> [in Ukrainian].
3. Makarenko L. P. (2025). *Lev Kolodub: ukrainskyi folklorny melos i orkestr: monohrafiia.* [Lev Kolodub: Ukrainian folk melos and the orchestra: Monograph]. Kyiv: KNUITD. 184 p. https://er.knutd.edu.ua/bitstream/123456789/28587/4/%D0%B7%D0%B0%D0%BC.%202099%20monograf_Makarenko.pdf [in Ukrainian].
4. Makohonchuk N., Horiachok I., Yuzyk M. (2024). *Osoblyvosti patriotychnoho vykhovannia zdobuvachiv ZVO v umovakh voiennoho stanu.* [Features of patriotic education of higher education applicants under martial law]. *Inovatsiina pedahohika*. 72, 246–249. <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2024/72.49> [in Ukrainian].
5. Mikhnovskiy M. (1967). *Samostiina Ukraina. Prohrama Revoliutsiinoi Ukrainskoi Partii iz 1900 roku / vstup. st. V. Shaiana.* [Independent Ukraine. The program of the Revolutionary Ukrainian Party from 1900 / introduction by V. Shaian]. London: Biblioteka i muzei im. T. Shevchenka. 34 p. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/16536/file.pdf> [in Ukrainian].